

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(59): 188-190

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

डॉ. सीमा शर्मा

सहायकाचार्या,

पुराणेतिहासविभागः,

श्री ला.ब.शा.रा.सं.वि., नव देहली-16

पुराणेषु विष्णुस्वरूपविमर्शः

डॉ. सीमा शर्मा

भारतीयदर्शनपरम्परायां भगवतः विष्णोः स्थानं परमं, विशिष्टास्ति। सः केवलं पालनकर्तृव न, अपितु परमपुरुषः, परब्रह्मस्वरूपः, भक्तानां कृपानिधिः च। यदा 'विष्णु' इति शब्दः प्रयुज्यते, तदा तस्य गहनं तात्त्विकं च स्वरूपं विज्ञायते — यः अनन्तः, अपरः, निर्विकारः, चिदानन्दरूपो विद्यते। यथा चोक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि "एको हि विष्णुः न द्वितीयाय तस्थुः।" विष्णुः एकमेव परतत्त्वं विद्यते।

विष्णोः नामस्वरूपम्- 'विष्णु' इत्यस्य व्युत्पत्तिः —

"विष्णुः व्याप्नोति इति विष्णुः", "विष्णुः सर्वव्यापकः" श्रीमद्भागवते विष्णुः परब्रह्मस्वरूपेण निरूप्यते— "वदन्ति तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयं। ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते॥" अत्र विष्णोः स्वरूपं तत्त्वत्रयेण निरूप्यते—

ब्रह्म (निराकारं ज्ञानरूपं)

परमात्मा (सर्वहृदि स्थितं)

भगवान् (साकारो लीलामयः)

एषोऽयं भगवान्नारायणः सञ्चिदानन्दैकविग्रहः, अनन्तशक्तियुक्तः च।

श्रीमद्भागवते विष्णुः जगत्सृष्टिस्थितिलयकारणत्वेन प्रतिपाद्यते—

"अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम्।

पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्॥"iv

एवं स भगवान् विष्णुः कालस्यापि नियन्ता, सृष्टेः मूलं च अस्ति।

"विष्णुं विष्णुत्वं यः प्राप्य स जीवन्मुक्त उच्यते।" सः समस्तसंसारस्य पालनकर्ता, मङ्गलप्रदः, लोकानुग्रहकारकः च।

विष्णोः तात्त्विकस्वरूपम्

वेदान्तदृष्ट्या विष्णुः 'सञ्चिदानन्दस्वरूपः' परब्रह्मैव।v

भारतीय धर्मदर्शने विष्णोः स्थानं परमं विद्यते। सः पालनकर्तृत्वेन सृष्ट्याः सम्यक् व्यवस्थां स्थापयति। पुराणेषु विष्णोः विविधस्वरूपाणि वर्णितानि सन्ति। एवं विष्णोः स्वरूपं तस्य गुणाः, अवताराः, तस्य भक्तिश्च स्पष्टं निरूपिताः। अत्र वयं विष्णोः स्वरूपं पुराणेषु कथं वर्णितं, तस्य सन्दर्भेण विस्तरेण प्रतिपादयामः।

विष्णुपुराणे विष्णुः परब्रह्मस्वरूपेण निरूप्यते।

न यस्य कारणं किञ्चित् न च कारणकारणम्।

न चाप्यस्ति परं तस्मात्स वै भगवान्वासुदेवः।vi

अत्र विष्णुः स्वयम्भूः, सर्वकारणभावेन स्थितः, तस्य न कारणं किञ्चित् अस्ति। एषः परमात्मा वासुदेवः इत्युक्तं।

Correspondence:

डॉ. सीमा शर्मा

सहायकाचार्या,

पुराणेतिहासविभागः,

श्री ला.ब.शा.रा.सं.वि., नव देहली-16

भागवतमहापुराणे भगवतः विष्णोः (वासुदेवस्य) परमत्वं पुनः पुनः प्रतिपाद्यते।

तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः।^{vii}

एष श्लोकः दर्शयति यः विष्णुः (नारायणः) आदिकवये ब्रह्मणे ज्ञानं दत्तवान्, सः सर्वज्ञः, सृष्ट्याः आदिकर्ता च अस्ति।

विष्णोः गुणाः- पुराणेषु विष्णोः षड्गुणाः प्रमुखतया वर्णितास्सन्ति— ऐश्वर्यं, वीर्यं, यशः, श्रीः, ज्ञानं, वैराग्यम्। एतेषाम् उल्लेखः विशेषतः विष्णुपुराणे क्रियते।

सर्वज्ञः सर्वदृष्टश्च वासुदेवः स उच्यते।^{viii}

तस्य सर्वज्ञत्वं, सर्वदृष्टित्वं, तस्य असीमशक्तिः च वर्ण्यते।

विष्णोः अवताराः - विष्णोः दशावताराः पुराणेषु प्रसिद्धास्सन्ति। एते अवताराः धर्मसंस्थापनार्थं, दुष्टनिग्रहार्थं च भवन्ति।

"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे।"

भागवतपुराणे विष्णोः अनेकावतारानां वर्णनं अस्ति – मत्स्यः, कूर्मः, वराहः, नृसिंहः, वामनः, रामः, कृष्णः, बुद्धः इत्यादयः।

"एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्।"^{ix}

अत्र कृष्ण एव स्वयंभगवान् इत्युक्तं – सर्वावताराणां मूलम्।

अवतारस्वरूपे विष्णुः

भगवतः विष्णोः दशावताराः श्रीमद्भागवते अत्यन्तं विस्तारतः वर्णिताः। अत्रावताराः केवलं धर्मसंस्थापनार्थं न, अपि तु भगवद्भक्तानां रक्षणाय, दुष्टनिग्रहार्थं च भवन्ति।

उदाहरणतः—

"केषावृतं कूर्मतनुं हिरण्याक्षं च चक्रतुः।

नृसिंहं च हिरण्यं हन्तुं वामनं बलिदर्पहा॥"^x

तत्र मत्स्य, कूर्म, वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बुद्ध, कल्कि इत्येते दशावताराः भगवतः विष्णोः ऐश्वर्यमयाः स्वरूपप्रकाशाः सन्ति।

. कृष्ण एव परं विष्णुस्वरूपम्

श्रीमद्भागवते विशेषतया श्रीकृष्ण एव परमं विष्णुस्वरूपं रूपयति। कृष्णस्य बाललीलाः, गोपिकाविलासः, भगवद्गीता उपदेशः—सर्वं विष्णोः साक्षात्स्वरूपं प्रकाशयति।

"कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्"^{xi}

एष श्लोकः भगवतः साक्षात् विष्णुत्वं, तस्य अवतारेषु मुख्यत्वं च प्रतिपादयति।

भक्तियोगेन विष्णोः साक्षात्कारः

श्रीमद्भागवते विष्णोः प्राप्तिः ज्ञानेन, कर्मणा वा न, किन्तु भक्त्या सम्भवति—

"कृते यत् ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः।

द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्तनात्॥"^{xii}

कलियुगे केवलं हरिनामस्मरणेन विष्णोः स्वरूपं प्राप्तुं शक्यते।

विष्णोः रूपवैशिष्ट्यम्

श्रीमद्भागवते विष्णोः रूपं चतुर्भुजं, शंखचक्रगदापद्मधारणं, पीताम्बरं, कौस्तुभमणिविभूषितं, श्रीवत्सलाञ्छितं च वर्णितम्—

"श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमालिनं च। शङ्खं चक्रं गदां पद्मं धारयतीं करैः शुभैः।^{xiii} एवं स्वरूपं परब्रह्मणः सौन्दर्यपराकाष्ठां दर्शयति।

श्रीमद्भागवतमहापुराणे विष्णुः सर्वोत्कृष्टं, सर्वशक्तिमान्, सच्चिदानन्दरूपः, भक्तवत्सलः च देवः इति प्रतिपाद्यते। तस्य स्वरूपं केवलं ऐश्वर्यमयम् न, अपि तु सौन्दर्यं, माधुर्यं, करुणा, भक्तिसंवेदनायुक्तम् इत्यपि भवति।

विष्णोः स्वरूपस्य भगवद्भावस्य च विशदं वर्णनं प्राप्यते। श्रीमद्भागवतमहापुराणं नवमस्कन्धेषु प्रमुखतया भगवतः विष्णोः अद्वितीयं, सर्वव्यापि, सच्चिदानन्दरूपं च स्वरूपं प्रतिपादयति। अत्र तस्य स्वरूपस्य लक्षणानि, रूपवैशिष्ट्यम्, अवतारभेदाः, तत्त्वज्ञानं, भक्तियोगस्य माध्यमेन तस्य साक्षात्कारः इत्यादीनि विषयाः विवृत्य दर्शिताः सन्ति।

विष्णोः भक्तिः - भागवतपुराणे भक्तेः प्रधानता अस्ति। विष्णोः परमभक्तिः मोक्षस्य साधनं इत्युक्तं।

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे।

अहैतुकी अपरतिहता यया आत्मा सुप्रसीदति।^{xiv}

विष्णुभक्तिः कारणरहितं, निरन्तरं च भवेत् – एष धर्मः श्रेयः पन्था इति अभिप्रायः।

विष्णुः यज्ञपुरुषः - विष्णुः यज्ञस्वरूपः इत्यपि पुराणेषु उच्यते।

"यज्ञार्थं कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः।"

हरिवंशपुराणे- विष्णुः सर्वयज्ञानां अधिष्ठानम्।

विष्णुरेव हि यज्ञस्य भुक्ता च प्रतिग्राहकः।^{xv}

पुराणेषु विष्णु-शिव-एक्यविचारः

पुराणेषु अनेकत्र विष्णुः शिवः च अभिन्नरूपेण अपि वर्ण्यते। विशेषतः लिङ्गपुराणे तथा स्कन्दपुराणे।

एक एव द्विधा भूत्वा विष्णुश्च हर ईश्वरः।^{xvi}

एवं द्वैताभासं त्यक्त्वा परब्रह्मस्वरूपेण एकमेव तत्त्वं स्वीकार्यते।

निष्कर्षः

पुराणेषु विष्णुः सर्वव्यापकः, सर्वज्ञः, सर्वकर्ता च परब्रह्मस्वरूपेण प्रतिपाद्यते। तस्य स्वरूपं केवलं एकदेवता न, अपितु साक्षात् सच्चिदानन्दघनं ब्रह्मैव। अवताररूपेण धर्मरक्षणं, भक्तेः महत्त्वं, मोक्षमार्गस्य निरूपणं – एते सर्वे विष्णोः स्वरूपे गूढार्थं दर्शयन्ति। पुराणानां प्रमुख सन्देशः – विष्णुभक्त्या मोक्षः सुलभः इति।

संदर्भः

- i. श्वेताश्वतरोपनिषत् - ६.११
- ii. महाभारते (अनुशासनपर्वणि)
- iii. भागवतम् 1.2.11
- iv. भागवतम् 2.9.33
- v. विष्णु पुराणम् - १.२.६६
- vi. विष्णुपुराणम् - 1.2.10
- vii. भागवतपुराणम्- 1.1.1
- viii. विष्णुपुराणम् - 1.2.6
- ix. भागवतपुराणम्- 1.3.28
- x. भागवतम् 2.7.14-18
- xi. भागवतम् 1.3.28
- xii. भागवतम् 12.3.52
- xiii. भागवतम् 10.3.9
- xiv. भागवतपुराणम् - 1.2.6
- xv. हरिवंशपुराणम् - 27.45
- xvi. लिङ्गपुराणम्